

СРБИЈА 1941. ГОДИНЕ

УРЕДНИЦИ

Кристина Јоргић Степановић
Ненад Антонијевић

Крагујевац 2023.

СРБИЈА 1941. ГОДИНЕ

Уредници издања

Др Кристина Јоргић Степановић
Др Ненад Антонијевић

*

Редакција

Др Кристина Јоргић Степановић
Др Ненад Антонијевић
Јасмина Тутуновић Трифунов
Мср Предраг Илић
Маријана Станковић
Др ум. Никола Говедарица (секретар)

*

Издавач

Спомен-парк „Крагујевачки октобар“
Музеј жртава геноцида

*

За издавача

Маријана Станковић
Дејан Ристић

*

Лектор и коректор

Виолета Јовичинац Петровић

*

Ликовно-графичка припрема

Др ум. Никола Говедарица

*

Сарадници издања

Немања Јовановић

Спомен-парк „Крагујевачки октобар“ у Крагујевцу, 2023.

Музеј жртава геноцида у Београду, 2023.

Сва права задржана. Ниједан део ове књиге не може бити репродукован, преснимаван или преношен било којим средством – електронским, механичким, копирањем, снимањем или на било који други начин, без претходне сагласности аутора или издавача.

www.spomenpark.rs
www.muzejgenocida.rs

СРБИЈА 1941. ГОДИНЕ

Преводилац
Др Татјана Грујић

*

ИСБН
978-86-80947-84-6

*

Техничка подршка
Марија Табаковић
Велибор Смолвић
Зоран Марковић

*

Штампа
Донат Граф, Београд

*

Тираж
100

Спомен-парк „Крагујевачки октобар” у Крагујевцу, 2023.

Музеј жртава геноцида у Београду, 2023.

Сва права задржана. Ниједан део ове књиге не може бити репродукован, преснимаван или преношен било којим средством – електронским, механичким, копирањем, снимањем или на било који други начин, без претходне сагласности аутора или издавача.

www.spomenpark.rs
www.muzejgenocida.rs

САДРЖАЈ

РЕЧ УРЕДНИКА	9
Кристина Јоргић Степановић (Не)заборављене жртве: страдање Рома у Крагујевцу 21. октобра 1941	13
Предраг Илић Крагујевац 1941. г. у светлу архивске грађе фонда Поглаварство града Крагујевца 1941–1944	39
Небојша Стамболија, Борис Томанић Ратни злочини у крагујевачком округу током окупације 1941–1944: типологија и квантификација	69
Сања Петровић Тодосијевић Јеврејски логор у Шапцу на Сави као централно место у процесу спровођења Холокауста у Шапцу и околини (јул 1941–јануар 1942)	97
Небојша Озимих Јеврејска заједница у Нишу: живот и страдање током 1941. године	117
Милан Кољанин Устанак и Холокауст у окупираној Србији 1941. године	137
Маријана Т. Мраовић Од Савета комесара до Владе народног спаса. Организовање централне и локалне колаборационистичке власти у окупираној Србији током 1941. године	161
Драган Цветковић Геостатистичка анализа губитака цивила окупиране Србије претрпљених током 1941. године	191

Ена Мирковић

Србија 1941.године кроз призму гласила Комунистичке партије Југославије: *Пролетера и Билтена Главног штаба Народноослободилачких партизанских*

одреда Југославије225

Љубинка Шкодрић

Свакодневни живот жене у

окупираној Србији 1941. године247

Рецензије

Александар Стојановић275

Слободан Бјелица279

БИОГРАФИЈЕ АУТОРА.....283

ИНДЕКС ИМЕНА289

УДК:341.485(=411.16)(497.11)"1941/1942"
343.819.5(=411.16)(497.11)"1941/1942"
341.322.5(=411.16)(497.11)"1941/1942"

Др САЊА ПЕТРОВИЋ ТОДОСИЈЕВИЋ
Виша научна сарадница
Институт за новију историју Србије, Београд
uransp@gmail.com

ЈЕВРЕЈСКИ ЛОГОР У ШАПЦУ НА САВИ КАО ЦЕНТРАЛНО МЕСТО У ПРОЦЕСУ СПРОВОЂЕЊА ХОЛОКАУСТА У ШАПЦУ И ОКОЛИНИ (ЈУЛ 1941–ЈАНУАР 1942) *

Апстракт: Рад представља покушај да се укаже на значај Јеврејског логора у Шапцу, као првог логора за Јевреје на тлу немачке окупационе зоне у Србији, као и на улогу коју је имао у процесу спровођења Холокауста, не само у граду и околини већ и на тлу окупиране Србије. Логорисање јеврејске заједнице у Шапцу почев од јула месеца 1941. разумеће се као једна од фаза у процесу спровођења Холокауста у Србији која је, са једне стране, била у складу са окупационом политиком спровођења „коначног решења“, док је са друге била условљена специфичностима локалног ратишта.

Кључне речи: Шабач, Други светски рат, Холокауст, Шабачки Јевреји, Кладовски транспорт, Јеврејски логор у Шапцу на Сави, Логор у Јарку, Логор у Касарским ливадама, Засавица, Јеврејски логор Земун.

* Чланак је настао као резултат рада у Институту за новију историју Србије који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС, на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2022. години бр. 451-03-68/2022-14/200016 од 4. 2. 2022.

Шабац под окупацијом

Систем затвора и логора који су током Другог светског рата постојали у Шапцу – који ће се у овом раду разматрати као део система логора за уништење припадника јеврејске заједнице на тлу немачког окупационог подручја у Србији, међу којима је Јеврејски логор у Шапцу на Сави у баракама бившег понтоњеријског пука имао централну улогу у процесу спровођења Холокауста над, пре свега шабачким Јеврејима и Јеврејима емигрантима, припадницима Кладовског транспорта – добио је своју прву и једину монографију у виду студије Станоја Филиповића *Логори у Шапцу* на трагу успостављања оне фазе политике сећања социјалистичке Југославије која је требало да конституише нови политички и идеолошки наратив односно онај који је „трагизам“ цивилне жртве рата померио са маргина ка центру званичне политике сећања. Поред мноштва радова мањег или већег обима чији су се аутори и ауторке бавили различитим аспектима фашистичког терора и злочина почињених током Другог светског рата на тлу града Шапца и у околини,¹ целовит приказ историјата али и страдања јеврејске

¹ Група аутора, *Шабац у прошлости IV* (Шабац: РНИРО „Глас подриња“ – Шабац, 1984); Драгослав Пармаковић, *Мачвански (Подрински) народноослободилачки партизански одред 1941–1944* (Шабац: Фонд народноослободилачке борбе Подриња, 1973); Радосав Беловуковић, „Подринци у бањичком логору“, *Годишњаку ИАШ III/1966*, 345; Радосав Беловуковић, „Подринци у бањичком логору (1942. година)“, *Годишњаку ИАШ IV/1967*, 109–136; Радосав Беловуковић, „Подринци у бањичком логору (1943. година)“, *Годишњаку ИАШ V/1967* (2), 97–120; Радосав Беловуковић, „Подринци у бањичком логору (1944. година)“, *Годишњаку ИАШ V/1968*, 443–468; Радосав Беловуковић, „Подринци у Норвешкој“, *Годишњаку ИАШ VII/1969*, 283–331; Милан Ристовић, *У потрази за уточништем. Југословенски Јевреји у бекству од холокауста 1941–1945* (Београд: Службени лист, 1998); *Zbornik radova sa okruglog stola Kladovo transport, Beograd, oktobar 2002*, uredio Andrej Mitrović (Београд: Јеврејски историјски музеј, 2006); *Šabac i Jevreji u susretu*, Zbornik radova, uredio Miloš Jevtić (Šabac: Makart, 2003); Gabriele Anderl, Walter Manoschek, *Neuspelo bekstvo. Jevrejski „Kladovov – transport“ na putu za Palestinu 1939–42* (Београд: Јеврејски историјски музеј, 2004); Valter Manošek, *Holokaust u Srbiji. Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941–1942* (Београд: Службени лист SRJ, 2007); Григорије Бабовић, *Летопис Шапца 1933–1944*, приредила Сања Петровић Тодосијевић, (Београд, Шабац: Институт за новију историју Србије, Библиотека шабачка, 2010); Григорије – Глиша Бабовић, *Дневник 1941–1945* (Рума, Шабац: Српска књига, Шабачко-ваљевска епархија, ЈИП „Глас Подриња“, 2005); Небојша Цвејић, *Отпор и одмазда. Шабачки крај 1941* (Рад је настао у оквиру презентације публикације *Места страдања и антифашистичке борбе у Београду 1941–44. Приручник за читање града у Шапцу* 30. априла 2013) <http://www.starosajmiste.info/blog/nebojsa->

заједнице у Шапцу понудила је у својој књизи *Аврамова деца*, Живана Војиновић.²

Спровођење Холокауста на тлу немачке окупационе зоне у Србији прошло је кроз све фазе као и у другим деловима окупиране Европе, почев од идентификације преко експропријације до концентрације и екстерминације. Иако је Холокауст на тлу немачке окупационе зоне у Србији почињен у складу са званичном политиком Трећег рајха, његово спровођење као и „анатомија“ били су у одређеној мери условљени „локалним приликама“ као и мерама које је окупациона власт уз помоћ квислиншке управе спроводила према другим непожељним категоријама становништва. Подизање првог јеврејског логора на тлу немачке окупационе зоне у Србији у Шапцу,³ 21. јула 1941, у коме ће до 22. августа 1941. бити заточена целокупна јеврејска заједница која је живела у Шапцу, не може се разумети без увида у бар две околности које су Шабац од лета 1941. до краја јесени исте године учиниле једним од центара фашистичког терора без преседана.

Јеврејска заједница у Шапцу се вишеструко увећала септембра 1940. године када је у град стигла група од око 1100 Јевреја емиграната⁴, припадника тзв. Кладовског транспорта

свејис-отпор-и-одmazda-sabacki-kraj-1941/, последња посета 22. децембра 2021); Сања Петровић Тодосијевић, „Однос Градског поглаварства у Шапцу према имовини шабачких Јевреја и Јевреја из Кладовског транспорта 1941–1944“, *Токови историје* 2/2017, 133–154; Sanja Petrović Todosijević, „Holocaust With(out) Bullets: The Public and Property of the Jewish People from Šabac and the Kladovo Transport 1941–1944“, *AM Journal of Art and Media Studies* 13/2017, 5–15; Сања Петровић Тодосијевић, „Читалачки дани Карла Криса и Валтера Клајна. Јеврејске избеглице из кладовског транспорта у Шапцу (1940–1941)“, *Традиција и трансформација. Транснационална искуства југословенске историје*, Зборник радова, ур. Олга Манојловић Пинтар, Вера Гудац Додић, 269–298 (Београд: Институт за новију историју Србије, 2019); Sanja Petrović Todosijević, „Sistem logora u Šapcu kao deo sistema logora za uništenje pripadnika jevrejske zajednice na tlu nemačke okupacione zone u Srbiji“, *Zbornik radova Konferencija Jevrejski logor Zemun i Prihvatni logor Zemun prošlost-sadašnjost.budućnost*, Zbornik radova, ur. Nenad Fogel, 73–104 (Београд: Јеврејска општина Зemun, 2021).

2 Živana Vojinović, *Avramova deca* (Београд: Orion Art, 2015).

3 Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941–1944* (Београд: Institut za savremenu istoriju, 1992), 30.

4 Углавном аустријских, немачких, пољских и чехословачких.

којој није пошло за руком да се са територије Југославије пребаци на територију Румуније, како би даље наставила свој пут ка Палестини; због тога су је југословенске власти сместиле у Кладово, а затим у Шабац, где је дочекала почетак рата у Југославији.⁵ Доласком у Шабац, град који је по попису из 1931. имао 12 566 становника, претежно припадника српског народа, Јевреји емигранти су постали већи део локалне јеврејске заједнице која је бројала неколико десетина чланова.⁶

Друга околност која је скренула пажњу окупационих власти на Шабац су била сазнања о појавама организовања отпора новим властима. Интересовање окупационог режима за Шабац је порасло од лета 1941, када је активност припадника и симпатизера Комунистичке партије Југославије постала уочљивија. Службеници Специјалне полиције Управе града Београда препознали су Шабац као „центар комунистичке акције“ у овом делу Србије у јуну 1941.⁷

Може се рећи да су ове две околности у великој мери утицале и на позиционирање Шапца као једног од седишта немачке окупационе управе у Србији.⁸

Холокауст

Прва дискриминаторска наредба војног заповедника у Србији која је угрожавала и поништавала елементарна права припадника јеврејског народа била је *Наредба која се односи на Јевреје и Цигане* од 30. маја 1941. Градско поглаварство у Шапцу, као део колаборационистичке управе је уз помоћ жандармеријске чете, која је у циљу очувања окупационог

5 Сви припадници Кладовског транспорта, сем групе од око 200 омладинаца, чији су чланови непосредно пре напада Немачке и њених савезника на Југославију успели да добију улазне визе за Палестину, страдали су у Холокаусту на тлу Југославије односно Србије. Види више у: G. Anderl, W. Manoschek, *n. d.*, *Zbornik radova sa okruglog stola Kladovo transport, Beograd, oktobar 2002*, V. Manošek, *n. d.*, Ž. Vojinović, *n. d.*

6 Група аутора, *n. d.*, 218.

7 Историјски архив Београда, Управа града Београда, Специјална полиција IV – 48, к. 289/12, Комунистичка акција у Мачви и Поцерини.

8 Stanoje Filipović, *n. d.*, 42.

поретка већ од 1. маја била под пуним наоружањем⁹ било дужно да обезбеди: да се сви Јевреји пријаве у року од две недеље „српским полицијским пријавним властима, у чијем подручју имају место становања или се привремено налазе, да би се увели у спискове Јевреја“; да се сви „обележе“ тако што ће на леву руку ставити траку на којој ће писати „Јеврејин“; да се сви Јевреји уклоне из јавних установа односно из државне службе; да се свим Јеврејима адвокатима, лекарима, зубарима, ветеринарима и апотекарима забрани или ограничи вршење праксе; да сви Јевреји оба пола старости од 14 до 60 година буду ангажовани на принудном раду; да се свим Јеврејима забрани посета кафанама и ресторанима, позориштима, биоскопима, јавним купатилима, спортским приредбама и другим јавним манифестацијама које, пре свега, служе за разоноду; да се обезбеди да Јевреји не могу бити власници васпитних установа нити у њима могу радити; да се Јеврејима ограничи слобода кретања; да сви Јевреји „пријаве“ своје радио апарате и да се „обезбеди“ да Јевреји морају у року од десет дана „преко надлежне општине свога места становања или пребивања пријавити Окружној команди свој иметак са назначењем где се овај налази“. У пракси то је значило, између осталог, и да се сва „јеврејска привредна предузећа“ морају пријавити надлежним Окружним командама до 15. јуна 1941. Поменуте мере биле су увод у следећу фазу спровођења Холокауста не тлу немачке окупационе зоне у Србији, па и у Шапцу – што је подразумевало логорисање припадника јеврејског народа.

Логорисање Јевреја који су се затекли у Шапцу на почетку рата у Југославији делимично је окончано до 20. јула 1941¹⁰, када су у Јеврејски логор на Сави код Шапца смештени Јевреји емигранти. Њима ће се врло брзо, већ 22. августа 1941, придружити неколико десетина шабачких Јевреја¹¹ који су до тада остали у својим кућама. Према изјави др Бене Валтера, ађутанта у Крајскомандантури у Шапцу (дату током саслушања

9 Група аутора, *н. д.*, 492.

10 Шабачки свештеник Григорије – Глиша Бабовић је записао у својим дневничким белешкама под датумом 20. јул: „Јевреји су пресељени у баракe на Сави“; Г. Г. Бабовић, *н. д.*, 90.

11 *Исто*, 113.

8. марта 1947) наређење о формирању Јеврејског логора у Шапцу на Сави издато је јула месеца 1941: „Јула месеца 1941. године Крајскомандатура у Шапцу, чији је командант био Квасни, добила је наређење од Зихерхојстдинста из Београда да се сви Јевреји, домороци и илегалци лише слободе и спроведу у пионирске баракe. Логор је формиран одмах када су ти Јевреји ухапшени. Јевреји су затворени у пионирске баракe. Јевреји су били слободни, ишли су на рад по вароши, а спавали су у овим баракама... Боргес Јохан је био наредник при Крајскоманди. Он је набављао храну и друго за Јевреје“.¹²

О животу шабачких и Јевреја из Кладовског транспорта у Јеврејском логору у баракама бившег понтоњеријског пука на Сави није сачувано пуно података. Борика Ветендорф, једна од преживелих Јеврејки, заточеница Јеврејског логора у Шапцу на Сави¹³ је 13. октобра 1945. г. изјавила (за потребе рада повереништва Земаљске комисије Србије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача) у Шапцу, следеће: „Логором су управљали Крајскомандант Квасни, потом његов заменик Троте а командант је био Јохан Боргес који је био чувени крволок. У затвору је режим био очајан. Храну нам нису давали никакву а нисмо могли ни ићи у варош куповати. Терани смо на све могуће тешке и прљаве радове и трудили су се да нас том приликом све више понизе. Приликом убијања др Тирића и др. Јевреји су их онако мртве морали вешати, потом скидати и сахранити“.¹⁴ Шабачки хроничар и летописац, Глиша Бабовић пише у *Дневнику* на више места о Јеврејима који „оскудевају у животним намирницама“, „за које се чини да су остављени сами себи“ и „само се мотају по Шапцу са жутиим тракама око руке“.¹⁵ Брижљиви хроничар живота под окупацијом је у децембру 1941. написао како се очајне Јеврејке, које у град доводе из Логора

¹² S. Filipović, n. d., 137.

¹³ Према наводима Станоја Филиповића у књизи *Логори у Шапцу* (1967) који се позива на исказ Борике Ветендорф које је касније преузела Живана Војиновић у књизи *Аврамова деца* (2015), Борика Ветендорф је крајем новембра 1941. успела да добије дозволу за одлазак у Београд „због операције очију“ – јер јој у легитимацији није било записано порекло; S. Filipović, n. d, 138, Ž. Vojinović, n. d, 517–519.

¹⁴ S. Filipović, n. d., 138.

¹⁵ Г. Г. Бабовић, н. д.

на различите принудне послове, некада моле у Цркви св. апостола Петра и Павла у центру Шапца.¹⁶ Да су услови живота у Јеврејском логору у Шапцу на Сави били изузетно лоши, може се сазнати захваљујући грађи која је остала иза шабачког Градског поглаварства. Шабачки столар, Јосип Продановић је 22. децембра 1941. издао рачун за „мртвачки сандук за ћерку Јеврејског попа у Шапцу“ на 400 динара. Из садржаја издате признанице се види да је Градско поглаварство платило сандук. Председник поглаварства је наложио да се „за сахрану Адигес Рашеле из Шапца за набавку сандука изда из прихода Јеврејске црквене општине у Шапцу четири стотине динара“. У налогу се даље каже: „остале потребе око сахране сносиће Поглаварство т.ј. даће мртвачка кола са запрегом“.¹⁷ На основу умрлице коју је издао др Манојло Стојановић, специјалиста за унутрашње болести и рентген, види се да је шеснаестогодишња Рашела Адигес, која се у тренутку смрти већ четири месеца налазила у Јеврејском логору на Сави, преминула од запаљења плућа и трбушне марамице.¹⁸

¹⁶ Исто, 183.

¹⁷ Међуопштински историјски архив Шабац, Градско поглаварство, Рачун за мртвачки сандук који је столар Јосип Продановић издао на рачун Градског поглаварства у Шапцу, 22. децембар 1941. Градско поглаварство у Шапцу, као део колаборационистичке управе, активно се укључило у реализацију званичне политике окупационог режима, па тако и у процес узурпирања права на имовину и одузимање имовине шабачким и Јеврејима из Кладовског транспорта. Рад, најпре Комисије за попис и процену јеврејске имовине а затим и Комесаријата за јеврејску имовину указује на улогу Градског поглаварства у спровођењу једне од фаза у реализацији Холокауста на тлу немачке окупационе зоне у Србији. Службеници комесаријата имали су значајну улогу не само у пописивању и процени „јеврејске имовине“ већ и у њеној „експлоатацији“ која је почела чином логорисања свих шабачких и Јевреја из Кладовског транспорта крајем августа 1941. Сви послови око закупа и продаје имовине Јевреја обављали су се преко институције Градског поглаварства односно Комесаријата за јеврејску имовину, најпре у корист Трећег рајха – а од августа 1942. и у корист „српске државе“. Новчана сума која је издвојена од стране Градског поглаварства да би се платио сандук за потребе сахране Рашеле Адигес издвојена је из прихода које је „убирала“ колаборационистичка управа преко Комесаријата за попис и процену Јеврејске имовине а затим и Комесаријата за јеврејску имовину давањем под закуп претходно одузете „јеврејске имовине“. Види више у: С. П. Тодосијевић, „Однос Градског поглаварства у Шапцу према имовини шабачких Јевреја и Јевреја из Кладовског транспорта 1941–1944“, н. д.

¹⁸ МИАШ, *Градско поглаварство*, Умрлица за Рашелу Адигес, 20. децембар 1941.

Јеврејски логор у Шапцу на Сави као део система шабачких затвора и логора (1941–1944)

Након 22. августа 1941. и логорисања свих Јевреја који су се затекли у Шапцу уследио је период кога су, до коначног заједничког партизанско-четничког напада на Шабац 21. и 22. септембра 1941, обележила константна пушкарања у околним селима, али и на ободу самог града, између устаника са једне и немачких војних и полицијских снага са друге стране. Напад устаника на Шабац није потрајао дуго. Улазак 342. немачке дивизије у град већ 23. септембра 1941. је означио почетак немачке казнене експедиције којој ће бити изложено како становништво Шапца тако и становништво околних села, пре свега мачванских која су се сматрала упориштем устаничких, претежно комунистичких снага. Већ 24. септембра свом мушком становништву Шапца старости од 14 до 70 година је наложено је да се у зависности од места становања окупи на одређеним зборним местима. Истога дана, у касним поподневним часовима Шапчани окупљени на већем броју локација упућени су на зборно место тј. поље Михајловац које се налази у непосредној близини Саве. На поље Михајловац су спроведени и мушкарци Јевреји претходно изведени из Јеврејског логора на Сави. Исто вече, више хиљада Шапчана је потерано ка мосту на Сави. По преласку моста, када ће се наћи на тлу Независне Државе Хрватске, већ у вечерњим сатима колона Шапчана је упућена ка сремском селу Кленак, да би скренула са пута и преноћила на ледини поред Саве. Наредног дана, 25. септембра, сво одрасло мушко становништво Шапца задржано је на истом месту, да би већ сутрадан била издата наредба за покрет ка сремском селу Јарак, што је означило почетак усиљеног марша који је у историографији остао упамћен као Крвави марш. Уследио је пролазак кроз сремска села Кленак и Платичево, како би се стигло у Јарак, до претходно припремљеног импровизованог логора под отвореним небом тј. пољане ограђене бодљикавом жицом (у историографији али и колективном сећању многих Шапчана који су се из њега вратили остао је упамћен као Логор у Јарку). Око 5000 мушкараца који су претходног дана полутрчећим

кораком прешли пут дуг 23 км и на коме многи нису остали живи, наредни дан – 27. септембар 1941. провели су у ишчекивању, могло би се рећи – сопствене судбине. У импровизованом логору под ведрим небом Шапчани су провели и наредне дане, да би 30. септембра 1941. године коначно био наређен покрет и повратак у Шабац. Извођење Шапчана из града и њихово упућивање на тзв. Крвави марш до Јарка представљало је директну меру одмазде због погибије немачких војника у борбама до којих је дошло приликом напада на Шабац. На овај начин требало је заплашити сво становништво града и сломити устанак који је у шабачком крају имао значајне размере. Крвави марш су, заједно са осталим Шапчанима, морали прећи и сви одрасли мушкарци Јевреји који су претходно изведени из Јеврејског логора на Сави. Према проценама различитих учесника, у Крвавом маршу је страдало између 120 и 200 заточеника међу којима је било 24 или 25 Јевреја.¹⁹ Повратак логорисаних Шапчана из Јарка у Шабац није представљало њихово „разилажење“ већ, напротив, ново „сабирање“ – овога пута у новооснованом Пролазном логору (Durchgangslager) у Касарским ливадама²⁰ (Логор на Сењаку) кога Станоје Филиповић карактерише као „највећи и по злу најпознатији логор у Шапцу“.²¹ Логор је формиран 30. септембра 1941. године.²² Последња група логораша боравила је у Логору у Касарским ливадама у касно пролеће 1942. године.²³ Хиљаде одраслих мушкараца уведено је последњег дана септембра 1941. године у круг касарне, у новоформирани логор који ће у наредним данима послужити и као место селекције заточеника на оне који су могли бити пуштени кући и на оне који су, из различитих разлога утврђиваних углавном потказивањем, задржани у логору. Заједно са Шапчанима, бившим заточеницима логора у Јарку али и мештанима околних села кроз која је као и кроз

19 Milan Koljanin, „Poslednje putovanje Kladovskog transporta“, *Zbornik radova sa okruglog stola Kladovo transport, Beograd, oktobar 2002*, uredio Andrej Mitrović (Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2006), 78.

20 По касарни југословенске војске у којој су непосредно после окупације биле смештене немачке јединице. Врло брзо касарна је испражњена и припремљена за потребе формирања привременог концентрационог логора. S. Filipović, *n. d.*, 67.

21 Исто, 63.

22 Исто, 64.

23 Исто, 122.

Шабац прошла немачка казнена експедиција, 30. септембра 1941. у новооснованом Логору у Касарским ливадама нашли су се и сви одрасли мушкарци Јевреји. Неколико дана касније, 4. октобра 1941, сви су упућени у Јеврејски логор на Сави²⁴ где су се налазиле јеврејске жене и деца.²⁵

„Коначно решење“

Боравак одраслих мушкараца Јевреја у Јеврејском логору на Сави није потрајао дуго. Истога дана, пошто су одрасли мушкарци Јевреји упућени из Логора у Касарским ливадама у Јеврејски логор на Сави – 4. октобра 1941. године, главнокомандујући немачки генерал окупиране Србије, Франц Беме наредио је стрељање 2100 затвореника из концентрационих логора у Шапцу и Београду – у знак одмазде за погибију 21 немачког војника на потезу између Београда и Обреновца, близу Тополе. Како је у међувремену умро још један немачки војник, накнадно је наређено стрељање 2200 затвореника.²⁶ Стрељање заточеника Логора Топовске шупе односно Логора на Аутокоманди почело је 9. октобра 1941. у околини Београда.²⁷ 11. октобра 1941. године 805 мушкараца Јевреја и Рома – од којих су први изведени из Јеврејског логора на Сави а други из Логора у Касарским ливадама – „састало се“ на Железничкој станици у Шапцу, да би одатле били транспортовани у Сремску Митровицу где су преноћили. Наредног дана, 12. октобра, група од 805 Јевреја и Рома пребачена је возом из Сремске за Мачванску Митровицу, односно до мачванског села Засавица где су сви стрељани током 12. и 13. октобра 1941. године.²⁸

²⁴ Исто, 140.

²⁵ Станоје Филиповић наводи како су заточеници Јеврејског логора у Шапцу на Сави неколико дана крајем септембра тј. у време највећег терора који је спровођен у Граду и околини биле и жене и деца из „једног дела Шапца“ и сељаци „из неких села“. Исто, 129.

²⁶ М. Koljanin, „Poslednje putovanje Kladovskog transporta“, 79.

²⁷ Исто, 79–80.

²⁸ S. Filipović, n. d., 140.

Избор Засавице као места стрељања одраслих мушкараца Јевреја и Рома било је у директној вези са далеко обимнијим плановима окупационих власти (који су се у то време већ реализовали). Формирање Логора у Касарским ливадама 30. септембра 1941. од почетка је представљало прелазно решење, јер је у јеку одмазди које су спровођене над грађанима и грађанкама Шапца, али и мештанима и мештанкама околних места након уласка у град казнене експедиције, требало хитно одредити место које ће моћи да „прихвати“ велики број људи. У недостатку бољег решења за реализацију идеје о формирању централног логора за целу окупирану Србију, простор око бивше касарне југословенске војске на рубу града учинио се као добро прелазно решење. Већ у то време (6. октобра 1941) донета је одлука да ће изградња централног логора за целу окупирану Србију почети на простору мачванског села Засавица. Било је предвиђено да адаптација логора буде завршена и да у први мах, до 20. октобра 1941, прими до 30 000 заробљеника. Засавица се учинила као погодно место за подизање великог централног логора, из више разлога – од којих су геостратешки (северни део окуке Сава-Дрина, као најсевернија тачка окупационог подручја у Србији) били посебно значајни.²⁹ Близина реке Саве и других комуникација у Мачви и Срему допринели су да се ова локација учини погодном за подизање логора. Изградња логора је поверена Организацији Тот.³⁰ Поред тога, на широком простору који се пружао уз реку Саву било је могуће уз помоћ релативно малог броја војника (стражара) чувати велики број људи. Како је предвиђени логорски простор требало да буде дугачак 12 км а широк 3,5 км – на одређеној површини било је неопходно предузети многе радове од којих су неки подразумевали и исељавање одређеног броја насеља односно села.³¹ У књизи *Холокауст у Србији*, Валтер Маношек је изнео претпоставку да су Јевреји и Роми изведени из логора у Шапцу и упућени у Засавицу под изговором да ће бити употребљени као радна снага за изградњу концентрационог логора у

29 V. Manošek, n. d., 74.

30 M. Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941–1944*, 45.

31 V. Manošek, n. d., 74.

Засавици³² – што делује као прихватљиво објашњење ако се зна да је више група затвореника извођено из Логора у Касарским ливадама и упућивано на радове у Засавицу.³³ За њих је у Засавици организован и логор који је носио ознаку „Dulag 183“ (Durchgangslager 183 – Пролазни логор 183).³⁴

Ексхумација жртава стрељаних 12. и 13. октобра 1941. у Засавици извршена је 12. јуна 1945. године. Према записницима Анкетне комисије Среског повереништва за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача састављеном у Богатићу, средишту Мачванског округа, на сам дан ексхумације у Засавици је ексхумирано 834 тела. У записницима анкетне комисије констатовано је да су од 834 леша, 832 била мушка и два женска.³⁵ Од 832 мушка леша – 732 су припадала Јеврејима избеглицама, 23 шабачким Јеврејима, 84 Ромима (а био је и један број Срба). Анкетна комисија је међу јеврејске емигранте убројала и Саломона Фингерхута, рабина из Руме кога треба убројати у домаће Јевреје.³⁶

По одвођењу одраслих мушкараца из Јеврејског логора у Шапцу на Сави, 11. октобра 1941 – у Логору су остале жене и деца. Неколицина историјских извора и сведочанстава ретких преживелих сведочи о безнађу у коме су се налазиле заточенице логора и њихова деца, суочене не само са полуинформацијама које су стизале до њих, бригом и безнађем – већ и са зимом која је елементарне услове живота чинила неподношљивим. Доротеа Финк, једна од преживелих логорашица Јеврејског логора у Шапцу на Сави³⁷ оставила је потресно сведочанство о данима

³² Исто, 99.

³³ Исто.

³⁴ М. Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941–1944*, 45–46.

³⁵ Оба женска леша су идентификована. У Засавици су 12. односно 13. октобра 1941. стрељане и две Јеврејке припаднице Кладовског транспорта и то: Alice Stein и Berta Zwicker. Милан Кољанин извођење на стрељање две жене објашњава евентуалним мањком мушкараца Јевреја, због чега је на стрељање морао бити изведен одређени број жена како би се попунила „квота“ за стрељање. М. Koljanin, „Poslednje putovanje Kladovskog transporta“, 81.

³⁶ Исто, 81–82.

³⁷ Друга Јеврејка која је успела да се спасе сигурне смрти, након транспорта шабачких Јеврејки и њихове деце у Јеврејски логор Земун (јануар 1942) је, по наводима Станоја

који су наступили након одвођења јеврејских мушкараца: „Час су нам рекли да мушкарци граде путеве, час да су стрељани. Наслађивали су се плакањем жена и деце и рекли су да ће се и нама то десити, ако не престанемо са јадиковањем. А нама је већ све било свеједно“.³⁸ Да ће до депортовања Јеврејки и њихове деце из Логора у Шапцу на неко друго место доћи, релативно брзо може се сазнати из дневничких белешки Глише Бабовића. Бабовић је под датумом 13. децембар 1941. забележио: „Јуче им је саопштено да ће ићи из Шапца све Јеврејке с децом из лагера на Сави – у лагер на Сајмишту код Земуна. Тамо их, кажу им, чекају њихови људи!“³⁹

Бабовићева белешка о плановима које је окупациона управа имала у вези са Јеврејкама и децом заточеним у Јеврејском логору у Шапцу на Сави у потпуности коинцидира са оснивањем Јеврејског логора Земун и депортацијама (од 8. до 13. децембра), претежно, београдских Јеврејки и њихове деце у новоосновани логор. Упоредо са првим групама београдских Јевреја у Логор на Сајмишту је интернирано и око 600 ромских жена и деце. Према извештају Опунмоћеног и Командујућег генерала за Србију, генерала Бадера, од 20. децембра 1941 „у новоформирани логор за Јевреје и Цигане у Земуну до 15. 12. 1941. доведено је 5281 особа“. Почетком јануара 1942. у Логор је пребачено и 200 до 300 преосталих мушкараца Јевреја који су се до тада налазили

Филиповића који се и у овом случају позива на исказ Борике Ветендорф, била Доротеа Финк, припадница Кладовског транспорта (S. Filipović, n. d, 138) док Живана Војиновић наводи и Ану Хехт. (Ž. Vojinović, n. d, 521) Оба аутора, пуштање на слободу Доротее Финк, а Ж. Војиновић и Ане Хехт, разумеју као последицу успешног поступка доказивања да су се као „не-Јеврејке“ односно у овом случају католикиње – удале за Јевреје. Према наводима Жане Војиновић, Доротеа се након пребацивања из Јеврејског логора у Шапцу на Сави у Јеврејски логор Земун пријавила за чишћење снега на аеродрому. Захваљујући могућности да излази из логора успела је да напише писмо и да га проследи немачкој амбасади у Београду, након чега је пуштена на слободу. У Београду се неко време издржавала од шивења, да би се затим у јуну 1942. вратила у Немачку. Писмо Доротее Финк упућено после рата брату њеног мужа, стрељаног у Засавици (октобар 1941) објавили су у књизи *Неуспело бекство* (2004), Габриеле Андерл и Валтер Маносек: „Тад сам имала срећу, неко је моје писмо понео у немачку амбасаду у Београд. Писмо је дошло у праве руке и мало је још потрајало док ме СС није пустио на слободу“.

38 М. Koljanin, „Poslednje putovanje Kladovskog transporta“, 82–83.

39 Г. Г. Бабовић, *н. д.*, 183.

у Логору у Топовским шупама на Аутокоманди.⁴⁰ Наредна група Јевреја односно Јеврејки и њихове деце стигла је у Јеврејски логор Земун из Јеврејског логора у Шапцу на Сави 26. јануара 1942. године. Иако је вест о могућем пребацивању из Шапца са Београд проширена међу логорашицама у Логору на Сави већ децембра 1941, припреме за њихово транспортовање су почеле 15. јануара 1942. Припреме за интернирање 312 Јеврејки и њихове деце⁴¹ из Логора на Сави код Шапца су највероватније убрзане због потребе упражњавања простора за интернирање око 1000 српских сељака устаника из Источне Босне који су се до средине јануара 1942. борили под командом четничког команданта Јездимира Дангића.⁴² Глиша Бабовић је записао у *Дневнику* под датумом 26. јануар 1942: „Данас у 10 часова по подне отправљене су из Шапца Јеврејке и њихова деца. Сада у Шапцу нема више ни једно јеврејско чељаде. Како се могло дознати, експедовани су у Земун на Сајмиште у баракe.“⁴³

За разлику од заточеника Јеврејског логора у Шапцу на Сави који су стрељани у Засавици 12. и 13. октобра 1941 (чији су

⁴⁰ Исто, 56–59.

⁴¹ Питање броја припадника „шабачког транспорта“ највише је анализирано у радовима историчара Милана Кољанина. У једном од својих каснијих радова „Последње путовање Кладовског транспорта“ објављеном у зборнику радова *Кладово транспорт* (2006), Милан Кољанин у светлу нових сазнања долази до броја од 312 особа. Милан Кољанин у својим истраживањима долази до броја од 266 Јевреја припадника Кладовског транспорта и 34 шабачка Јевреја који су 26. јануара 1942. транспортовани из Логора у Шапцу у Јеврејски логор Земун. Јеврејима, тачније речено Јеврејкама – припадницама Кладовског транспорта и њиховој деци као и Јеврејкама Шапчанкама и њиховој деци – 10. јануара 1942. у Јеврејском логору у Шапцу на Сави придружила се група од 12 Јеврејки и њихове деце из Обреновца. Одрасли мушкарци Јевреји из Обреновца (њих шесторица) депортовани су у Концентрациони логор на Бањици 19. септембра 1941. На тај начин се у Јеврејском логору у Шапцу на Сави, 10. јануара 1942. нашло 312 Јеврејки и њихове деце (они ће потом, 26. јануара 1942, бити пребачени у Јеврејски логор Земун). Била је то прва од три највеће гупе Јевреја из унутрашњости које су пребачене на Сајмиште (поред групе из Ниша и групе из Косовске Митровице). М. Koljanin, „Poslednje putovanje Kladovskog transporta“, 87–91.

⁴² М. Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941–1944*, 59: Припадници четничких јединица Јездимира Дангића биће први заточеници Концентрационог логора у Шапцу на Сави који је формиран на месту некадашњег Јеврејског логора Земун а који ће функционисати у Шапцу, све до ослобођења града у октобру 1944; Више о Концентрационом логору у Шапцу на Сави види у: S. Filipović, *n. d.*

⁴³ Г. Г. Бабовић, *n. d.*, 306.

посмртни остаци ексхумирани 12. јуна 1945), посмртни остаци јеврејских жена и деце заточеника Јеврејског логора у Шапцу угушених у камиону – покретној гасној комори нису никада ексхумирани, јер су уништени у акцији Посебне команде 1005 (Sonderkommande 1005) уклањања трагова злочина; ова акција је трајала од друге половине новембра 1943. до почетка фебруара 1944, када је стратиште у Јајинцима „прекопано“ а сви посмртни остаци жртава спаљени.⁴⁴

Шабачки прота, Глиша Бабовић је записао у *Дневнику* под датумом 14. мај 1942: „По Шапцу се већ дуже времена проносе вести да је и са Јеврејима – који су зимус из Шапца отерани у лагер код Земуна – потпуно ликвидирано. Да су од љуте зиме у баракама и врло слабе хране (по 3 кромпира дневно) толико умирали, да су их све камионима износили и сарањивали. А који су и то преживели – потаманили их загушљивим гасом“.⁴⁵

Резиме

Након напада Немачке и њених савезника на Краљевину Југославију, Шабац се нашао у саставу немачке окупационе зоне у Србији. У време окупације Југославије, априла 1941. у Шапцу је живела бројна јеврејска заједница коју су поред неколико десетина домаћих, шабачких Јевреја, највећим делом чинили Јевреји емигранти, припадници Кладовског транспорта, који су у Шабац досељени у септембру 1940. године. Припадници јеврејске заједнице која се априла 1941. затекла у Шапцу били су изложени свим дискриминаторским мерама окупационе политике према Јеврејима. Након пријављивања, пописивања, обележавања, одузимања имовине – сви припадници јеврејске заједнице су у периоду од 20. јула до 22. августа 1941. логорисани у Јеврејском логору у Шапцу на Сави, први логор за Јевреје на тлу немачког окупационог подручја у Србије. Шабачки јеврејски логор је био део сложеног система затвора и логора који су постојали у Шапцу и околини од самог почетка окупације због чега се Холокауст на овом простору не може разумети без јаснијег

44 М. Колјанин, „Poslednje putovanje Kladovskog transporta“, 98.

45 Г. Г. Бабовић, *н. д.*, 349.

Јеврејски логор у Шапцу на Сави као централно место у процесу...

позиционирања – Логора у Јарку, Логора у Касарским ливадама, Логора у Засавици, Концентрационог логора у Шапцу на Сави и Јеврејског логора Земун – на мапи фашистичког терора. Сви одрасли мушкарци Јевреји, заточеници Јеврејског логора у Шапцу на Сави, заједно са одраслим мушкарцима шабачким Ромима, стрељани су 12. и 13. октобра 1941. у мачванском селу Засавица док су све жене и деца, 26. јануара 1942. транспортовани из Шапца у Јеврејски логор Земун, тамо ће, до 10. маја 1942. бити угушени у камиону покретној гасној комори.

Sources and Literature

Neobjavljeni izvori

Istorijski arhiv Beograda: Uprava grada Beograda, Specijalna policija

Međuopštinski istorijski arhiv Šabac: Gradsko poglavarstvo

Objavljeni izvori

Babović, Grigorije – Gliša. *Dnevnik 1941–1945*. Ruma, Šabac: Srpska knjiga, Šabačko-valjevska eparhija, JIP „Glas Podrinja“, 2005. (cyrilic)

Babović, Grigorije. *Letopis Šapca 1933–1944*, priredila Sanja Petrović Todosijević. Beograd, Šabac: Institut za noviju istoriju Srbije, Biblioteka šabačka, 2010. (cyrilic)

Literatura

Anderl, Gabriele, Walter Manoschek. *Neuspelo bekstvo. Jevrejski „Kladovo –transport“ na putu za Palestinu 1939–42*. Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2004.

Belovuković, Radosav. „Podrinci u banjičkom logoru“. *Godišnjak IAŠ III/1966*, 345. (cyrilic)

Belovuković, Radosav. „Podrinci u banjičkom logoru (1942. godina)“. *Godišnjak IAŠ IV/1967*, 109–136. (cyrilic)

Belovuković, Radosav. „Podrinci u banjičkom logoru (1943. godina)“. *Godišnjak IAŠ V/1967* (2), 97–120. (cyrilic)

Belovuković, Radosav. „Podrinci u banjičkom logoru (1944. godina)“. *Godišnjak IAŠ V/1968*, 443–468. (cyrilic)

Belovuković, Radosav. „Podrinci u Norveškoj“. *Godišnjak IAŠ VII/1969*, 283–331. (cyrilic)

Cvejić, Nebojša. *Otpor i odmazda. Šabački kraj 1941*. (Rad je nastao u okviru prezentacije publikacije Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu 1941–44. Priručnik za čitanje grada u Šapcu 30. aprila 2013) <http://www.starosajmiste.info/blog/nebojsa-cvejic-otpor-i-odmazda-sabacki-kraj-1941/>, poslednja poseta 22. decembra 2021). (cyrilic)

Filipović, Stanoje. *Logori u Šapcu*. Novi Sad: Novinsko preduzeće „Dnevnik“, 1967.

Grupa autora. *Šabac u prošlosti IV*. Šabac: RNIRO „Glas podrinja“ – Šabac, 1984. (cyrilic)

Karkge, Hajke. *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje?* Beograd: Biblioteka XX vek, 2014.

Koljanin, Milan. *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941-1944*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1992.

Koljanin, Milan. „Poslednje putovanje Kladovskog transporta“. *Zbornik radova sa okruglog stola Kladovo transport, Beograd, oktobar 2002*, uredio Andrej Mitrović, 65–101. Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2006.

Manojlović Pintar, Olga. *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, Čigoja štampa, 2014.

Manošek, Valter. *Holokaust u Srbiji. Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941–1942*. Beograd: Službeni list SRJ, 2007.

Parmaković, Dragoslav. *Mačvanski (Podrinski narodno-oslobodilački parizanski odred 1941-1944*. Šabac: Fond narodno-oslobodilačke borbe Podrinja, 1973. (cyrilic)

Petrović Todosijević, Sanja. „Odnos Gradskog poglavarstva u Šapcu prema imovini šabačkih Jevreja i Jevreja iz Kladovskog transporta 1941–1944“. *Tokovi istorije* 2/2017, 133–154. (cyrilic)

Petrović Todosijević, Sanja. „Holocaust With(out) Bullets: The Public and Property of the Jewish People from Šabac and the Kladovo Transport 1941-1944“. *AM Journal of Art and Media Studies* 13/2017, 5-15.

Petrović Todosijević, Sanja. „Čitalački dani Karla Krisa i Valtera Klajna. Jevrejske izbeglice iz kladovskog transporta u Šapcu (1940–1941)“. *Tradicija i transformacija. Transnacionalna iskustva jugoslovenske istorije*, Zbornik radova, ur. Olga Manojlović Pintar, Vera Gudac Dodić, 269–298. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2019. (cyrilic)

Petrović Todosijević, Sanja. „Sistem logora u Šapcu kao deo sistema logora za uništenje pripadnika jevrejske zajednice na tlu nemačke okupacione zone u Srbiji“, *Zbornik radova Konferencija Jevrejski logor Zemun i Prihvatni logor Zemun prošlost-sadašnjost-budućnost*, Zbornik radova, ur. Nenad Fogel, 73–104. Beograd: Jevrejska opština Zemun, 2021.

Ristović, Milan. *U potrazi za utočištem. Jugoslovenski Jevreji u bekstvu od holokausta 1941–1945*. Beograd: Službeni list, 1998. (cyrilic)

Сања Петровић Тодосијевић

Šabac i Jevreji u susretu, Zbornik radova, uredio Miloš Jevtić.
Šabac: Makart, 2003.

Vojinović, Živana. *Avramova deca*. Beograd: Orion Art, 2015.

Zbornik radova sa okruglog stola Kladovo transport, Beograd, oktobar 2002, uredio Andrej Mitrović. Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2006.

Sanja Petrović Todosijević, PhD
Senior Research Associate
Institute for Recent History of Serbia, Belgrade

JEWISH CONCENTRATION CAMP ON THE SAVA RIVER IN ŠABAC
AS THE CENTRAL HOLOCAUST LOCATION IN ŠABAC AND ITS
VICINITY (JULY 1941 – JANUARY 1942)

Summary

After the Kingdom of Yugoslavia was attacked by Germany and its allies, Sabac became part of the German occupation zone in Serbia. At the time of the invasion on Yugoslavia in April 1941, there was a numerous Jewish community in Šabac comprising several dozen local Jews and a large portion of Jewish emigrants relocated to Šabac in September 1940 by means of the so-called Kladovo transport. All members of the Jewish community living in Šabac in April 1941 had to obey the discriminatory measures imposed as part of the occupier's policy towards Jews. All members of the Jewish community were required to register with the authorities, get recorded and marked, after which they had all their property taken away from them. In the period between July 20th and August 22nd 1941 they were sent to the concentration camp on the river Sava in Šabac, which was the first Jewish camp in the occupied Serbian territory.

The Jewish camp in Šabac was part of a complex prison and camp system that was installed in the larger area of Šabac as soon as the country was occupied. Furthermore, the Holocaust in this region cannot be analyzed without understanding the position of concentration camps in Jarak, Kesarske Livade, Zasavica, Šabac and Zemun on the map of Fascist terror. All adult Jewish men, prisoners of the Jewish camp on the river Sava in Šabac, together with adult Roma men, were executed by shooting on October 12th and 13th 1941 in the village of Zasavica in Mačva, while all the women and children got transported from Šabac to the Jewish camp in Zemun on January 26th 1942. This is where they all met their death in a mobile gas chamber on May 10th 1942.

